

תנועת עליה מספרד לא"י אחרי גזירת קנ"א

Author(s): בן-ציון דינור

Reviewed work(s):

Source: *Zion / ציון*, Vol. 32, 1967) 3-4 (חוברת), pp. 161-174

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.hsi.org/)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70050604>

Accessed: 19/11/2011 11:58

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

תנועת עליה מספרד לא"י אחרי גזירת קנ"א

מאת ב. דינור

כבר ציין יצחק בער ב"תולדות היהודים בספרד הנוצרית" כי "העליה לארץ ישראל שהיתה בספרד במשך המאה הי"ג והי"ד ענין ליחידי סגולה, חזרה והיתה לתנועה גדולה"¹, אחרי גזירת קנ"א. בער מסתמך על כמה רשומות היסטוריות שיש בהן עדויות על אנוסים נמלטים שעלו לארץ או שניסו לעלות, והשלטונות הפריעו להם, וכן על מכתבי המלצה שניתנו על ידי הקהילה בסרגוסה. בער אף גוטה לדעה, ש"נוסחאותיהם של מכתבים כאלה ועיקר רעיונותיהם יצאו מבית מדרשו של הרב חסדאי קרשקש בסאראגוסה" והם קשורים באותה התעוררות ל"חזיונות משיחיים" שלא הגיעו ממנה אלא הדים קלושים, והוא גם מביא מקצתם של "הדים" אלה, מדברי חסדאי קרשקש או מדברים המיוחסים לו ומחיבוריהם של מומרים בני הדור הסמוך.² ברם, יש להודות שאין בכל הרשומות האלה עדות ישירה על תנועת עליה "גדולה". בדברי הבאים אני מביא מכתב יד מכתב של מוקדמי סרקסטה לקהילות קשטיליה שבו מדובר בפירוש על תנועת עליה המונית מספרד, ואשר בעזרתו, דומני, ניתן גם למצות מיצוי היסטורי יותר שלם את העדויות והרשומות האחרות בדבר העליה הזאת אחרי גזירת קנ"א, מניעה, ממדיה והרכבה. ויהיה בזה משום שי צנוע לייבול השבעים של גרשום שלום – החוקר הדגול והמופלא, אשר בעבודתו המדעית העצומה והברוכה הרבה לחשוף תעלומות, לגלות צפונות ולהאיר סתומות גם בפרשת כיסופי הפדות וכמיהת הגאולה של היחיד והציבור בישראל מדור לדור.

א

המכתב נמצא בכתב יד מס' 488 של ספריית מונטיפיורי דף י"ג; ותצלומו ב"מכון לתצלומי כתבי יד" על יד הספרייה הלאומית (סרט מס' 6114)³. הוא כתוב כתיבה איטלקית, והוא כנראה, ממה שלפנינו, מכתב ידו של תלמיד הרב והפייטן ר' משה הכהן מקורפו.⁴ המכתב מציג באגרון⁵, קובץ מכתבים לדוגמא, שהמאסף אספם ממכתבים מדורות קודמים היכולים וצריכים לשמש מופת לכתיבת אגרות. והנה מכתב זה כלשונו:

1. מהדורה שניה, עמ' 318.
2. שם 319–320, 531–532 והערות 44–48; וכן בתרגום האנגלי, A History of the Jews in Christian Spain, II, עמ' 158–162, 175, 476.
3. לפי תיאורו של מר אפרים קופפר, שאני חייב לו תודה על שהעיר את תשומת לבי לכתב יד זה של ספריית מונטיפיורי, כלולים בו שנים-עשר חיבורים ודברי שירה, וביניהם "השיר הראשון שחברתי בימי ילדותי בלמדי עם מורי הנאון כמהר"ר משה מקורפו" (מדברי המעתיק).
4. ר' משה הכהן מקורפו היה רב ידוע בשעתו (השוה שו"ת הרמ"א סי' ג'ו) וחיבר פיוטים וספרים במליצה חרוזה (השוה ספרו "שיר משה", מנטובה, שעב, אחרי פטירת המחבר) והוא "שירה ארוכה לשבת וזכור" על מגילת אסתר בחרוז משולש. ומכיוון שהמעתיק מזכיר שמו בברכת החיים, יש להניח, כי ההעתק נעשה באמצע המאה הט"ז (השוה שו"ת הרמ"א שם, שר"מ הכהן מקורפו חותם על חרם בשנת ש"י).
5. בין החיבורים בכתב יד זה הם שני אגרונים שבהם הכניס המעתיק מכתבים ואגרות וקנינות גם מן הדורות הקודמים, כגון "כתב שלח החכם המופלא דון בנבנישתי ז"ל" (מתוכן המכתב ומעניינו – דיון באצטגנינות – קשה להסיק על זמנו) וכן קינה על פטירת מהר"י מינץ.

ראשי עם קדש שרי צבאות ישראל ישמרכם השומר אמת לעולם א' כי ברא ה' חדשה בארץ⁷ יצאו אנשים קטני איכות⁸ ורבי מספר זרעם לפנייהם עמם⁹ וצאיצאיהם לעיניהם טפם ונשיהם, לאמר: נעבור¹⁰ בארץ לארכה ולרחבה עד אשר נבא אל הר בית ה' אל בית אלהי יעקב כאשר יעלו בני ישראל לראות את פני ה' בזמן שבית המקדש קיים. לא ידענו מבטן מי יצא זה הסכלות הגדול, כי אם היות שהוא מפורסם באומתנו שהכל מעלין לארץ ישראל¹¹, לא אמרו ז"ל שישומו עצמם בזה בתכלית הסכנה כל שכן שלא ישימו¹² נפשות אחיהם בני ישראל היושבים בין העמים שומרי משמרת ה' בבתייהם כאשר לאל ידם, כמו שאנחנו רואים מזה האספסוף¹³. שתי אלו הרעות נמשכות ממחשבותיהם וממעשיהם רחמנא ליצלן. ראשונה בעברם דרך ים כמה נפשות יהודים בספינה אחת או בשתיים וקלא אית ליה בים וביבשה ניסא איתעביד להון אם ינצלו מהיות גולים ונמכרים לעבדים ולשפחות כי בעונותינו שרבו זה כמה שנים כאשר איזה יהודי הולך בספינה בארצות האלה צריך שלא ידעו רוב אנשי הספינה אשר הוא יהודי; ואם שמא ח"ו ימכרו ממכרת עבד, הלא יצאו הילדים מתורת ה' לדורי דורות, ואיך תהיה שקולה מצות עשה א' שהיא העליה לארץ ישראל שקולה כנגד כל התורה? שנית, כי נתעורר בכל הארצות האלו מדי עברם שנאה גדולה בין העמים, אומרים אמור: "מה היהודים האומללים עושים? הלמרוד בנו, הם חושבים?" הטובים שבהם אומרים: הלא דבר הוא, כי זה התחלת פועל מה נמשך למחברת הכוכבים העליונים אשר נתפרסם זה ימים בכל הארצות¹⁴. וקצת מהרשעים אומרים, כי גרשום מארצם כאשר עשה מלך פלו¹⁵, וקצתם אומרים, כי עשו מעשים רעים כנגד דתם לא ניתנו ליכתב ועל זה הם בורחים, סוף דבר, לא נוכל לומר הסכנה הגדולה אשר אנחנו עומדים בה בעבורם ה' ברחמיו יציל אותנו ואת כל עמו ישראל מכל צרה וצוקה אמ'. ואם יאמר אומר, הלא הוא ידוע ומפורסם מימי קדם כי מבני אומתנו הולכים מכל צד ומכל פנה לא"י תמיד כל היום? האמת כן הוא, אבל הם מעט מזער בפעם א' ובפרייוליגיו מספיק ממושלי הארצות; אבל קהל גדול כזה לא נראה ולא נשמע מכל מי שהגיע אלינו דבריהם בארץ הזאת, כ"ש כי, לפי הנראה, הם עם בלא ראש ובלא לב להבין מה אחריתם. לכן, אחינו אלופינו, באנו להתחנן לפני מלכות, תשתדלו בכל מאמצי כח להשיב אחור כל ההולכים במהלך הזה, וישובו איש לאהלו לשלום, ולא ימהרו את הקץ כאשר עשו בני אפרים חלילה¹⁶, ועמכם עצה וגבורה לשלוח לכל קהלות קשטלייא אשר

6. השומר וגו' – תהלים קמ"ו, ו; א' – אמן.

7. כי ברא וגו' – ירמיה לא, כ"א.

8. קטני איכויות – פשוטי עם; ולהלן הוא מכנס גם בשם "אספסוף".

9. זרעם וכו' – עדה"כ איוב כו, ח; כלומר, הם יוצאים עם משפחותיהם הגדולות רבות הילדים; וצאיצאיהם – כך בכת"י במקור, במקום צאצאיהם.

10. נעבור וכו' – כלומר נעבור בכל הארצות אשר בדרך לארץ ישראל.

11. משנה כתובות יג, יא.

12. כלומר, הם עולים רק לקיים מצוות העליה לא"י (לרגל).

13. ויש בזה אולי רמז ש"האספסוף" הוזה שעולה בהמון לא"י – לא תמיד שמר את משמרת ה'.

14. השוה ר' אברהם בר' חייא ב"מגילת המגלה" עמ' 116–118 "על עדות הכוכבים בכל המאורעות הבאות בעולם".

15. הכוונה היא לשארל הששי מלך צרפת ולפקודת הגירוש משנת 1394.

16. מרמז על מה שדרשו (מכילתא שמות יג, יז; טו, יז) על מלחמת בני אפרים (דה"א ז, כא) שעברו על הקץ ועל השבועה. והשוה תרגום יונתן (בראשית נ, כה): ואומי יוסף ית בני ישראל למימר לבניהון הא אחון משתעבדין במצרים ולא תוידון למיסוק ממצרים עד זמן דיייתון תרין פרוקין ויימרון לכונו מדכר דכור לה' תכונו. והשוה שמות רבה כ, יז וכן ילקוט ח"א רכו (שם נזכר שבני אפרים "עמדו ולקחו נשיהן ובנותיהן ויצאו ממצרים ועמדו המצרים והרגו כל גבוריהם") וכן בילקוט ח"ב רמז עו.

ידעתם או שמעתם, כי יש בהם אנשים כונתם הכונה הזאת למנעם מן הדרך, כי אע"פ שכוונתם רצויה, המעשה איננו רצוי, לסבות כבר קדם זכרונם. מצורף כי מכאן ואילך לא יכלו לעבור בארץ הזאת כי המצרים¹⁷ אינם רוצים שישכנו בבתיהם שסוקלים אותם באבנים. וגם לא יכלו לחסות בצל קורתנו לשתי סבות הא' לדוחק השכונות ושנית העולה למעלה שלא נרצה לשים נפשותנו בסכנה בעד כפרת נפשם, הש' אלקי ישראל ישמור אתכם ואותנו ואת כל עמו ישראל מכל נזק וצער ומכל צר' המתרגשות בעולם ועיניכם ועינינו תחזינה – בשוב ה' ציון וירבה השלום בארץ ויקם מקרא שכתוב¹⁸, והביאו את כל אחיכם מכל הגוים מנחה לה' וגו', ואז נעלה עם כל ישראל חברים ימים רבים לראות את פני ה' אלקנו בבית הבחירה כרצונכם ורצון המדברי' אחיכם משתחווים מול מעלתכם נאמני קהל ראשי אלפי ישראל לכבו' ותפארה עמהם עצה וגבורה הרמי' והנשאי' מוקדמי ק"ק סרקסטה.

ב

במכתב זה כלולות עובדות חשובות על תנועת עלייה גדולה מספרד, מהן מפורשות ומהן מרומזות. העובדות המפורשות הן:

(1) תנועת העלייה היא מקהילות קסטיליה; (2) היא הקיפה המונים, "רבי מספר", "קהל גדול כזה לא נראה ולא נשמע"; (3) המונים אלה היו פשוטי עם – "קטני איכות", "אספסוף"; (4) הם עלו "בטפם ובשיהם", "זרעם לפניהם עמם"; (5) סיסמת העלייה היתה קיום מצוות עלייה לרגל, "כאשר יעלו בני ישראל לראות את פני ה' בזמן שבית המקדש קיים"; (6) כיוון דרכם של העולים היה מקסטיליה צפונה, ומגמתו היתה להגיע דרך אראגון לנמל בצפון, כנראה לברצלונה, כדי לצאת בספינות דרך הים לארץ ישראל; (7) מוקדמי קהילת סרגוסה טוענים שתנועת עלייה זו – שגליה הראשונים הגיעו לסרגוסה – עוררה את שנאת הגויים והם, המוקדמים, גם חוששים לעלילות מצדם של הגויים; (8) יש סכנה ליהודים לנסוע בספינות; כשמיכירים בהם שהם יהודים לוקחים אותם בשבי, מוכרים אותם לעבדים ומעבירים את ילדיהם על דתם; (9) הממשלה נוהגת לתת כתבי חסות למעטים וחשובים מהעולים לארץ, ובלי כתבי זכות וחסות מטעם השלטונות, יש בעליה זו, לדעת המוקדמים, סכנה גדולה; (10) מוקדמי ק"ק סרקסטה מבקשים להזהיר את המתעתדים לעלות מקסטיליה, שהאוכלוסיה הלא-יהודית בעיר לא רוצה שישכנו בבתיהם ואף סוקלים באבנים אותם שהגיעו אליהם וגם מוקדמי סרקסטה, לא יתנו מקום בקהילתם לאיכסונים של עולים אלה, הן מפני שאין מקום אצלם ("לדוחק השכונות") והן מפני הסכנות הכרוכות באיכסון זה. לעובדות המפורשות האלה מרומזות במכתב גם כמה עובדות אחרות שבעלי המכתב הבליעו אותם בתוך דבריהם ורמזו עליהם, בדבריהם, ואף בין השיטין. אמנם, אין בעלי המכתב אומרים שיש לתנועת עלייה זו קשר כל שהוא עם תנועה משיחית או שאיש המתמר להביא את הגאולה עומד בראש התנועה, אולם (א) הם מרמזים כי העולים דוחקים את הקץ וכי יש להזהירם "שלא ימהרו את הקץ"; הם אומרים שהמוני העולים הם "לפי

17. הוא, מתכוון לנוצרים, ומכנה אותם בשם מצרים כדי לחזק את ההשוואה של ספרד עם מצרים והגאולה תהיה אמנם ביציאת מצרים. ועל ידי כך מקבלת משנה תוקף ההשוואה של העולים בהמון עם בני אפרים, ויתכן גם שהכוונה היא למאורים, וקורא אותם בכוונה מצרים, כדי בעקיפין לבטל את התקוות שתלו במלך מצרים המושל עתה בארץ הצבי שאולי יתן רשות ליהודים לעלות ולבנות בית הבחירה, ור' להלן בפרק האחרון. ועל זריקת אבנים לשכונות היהודים ר' י. בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, עמ' 99, 272.

18. ישעיה סו, כ; ולא לעלות מתוך אימה ופחד מפני הגוים.

הנראה, עם בלי ראש, ובעקפיין הם טוענים על גורמי העליה – והם שמים את הדברים בפיהם של הטובים שבגויים – (ב) על קביעת הקץ למועד קרוב שהם מצפים לו – "התחלת פועל נמשך למחברת הכוכבים העליונים", (ג) ועל תפיסת העליה לארץ כדרך לגאולה – בניגוד למה שהובטח על ידי הנביאים שהגאולה תהיה בעת שיהיה שלום ו"יביאו" את בני ישראל מכל הגויים מנחה לה". ראויה לתשומת לב גם הרוח הכללית של המכתב, שמצד אחד ניכרת בו גם אדישות לגורלם של המונים אלה וגם זלזול – אם לא יותר מזה – באספסוף הזה, במחשבותיו ובמעשיו, ומצד שני זהירות מרובה בניסוח הדברים וברמזים, משום החשש למסור אנשים אלה למלכות. רוח זו יש בה להכניסנו לאותו "אקלים" חברתי ורוחני של יהדות ספרד שהפער בין "גדולי העם ועשיריו" לבין ההמון הוא אחד מסימניו המובהקים.

אין במכתב ציון כל שהוא של זמן, אבל דומני, מן העובדות הנזכרות בו, בפירוש או ברמז, יש להסיק כי המכתב הוא מסוף המאה הי"ד, כשש-שבע שנים אחרי גזירת קנ"א. ואלה הן הסמוכין לקביעת תאריך זה: (1) "המוקדמין" מזכירים במכתבם את הסכנות ליהודים לבסוע בים כשרוב אנשי האניה יודעים בהם שהם יהודים, והם מציינים שזוהי תופעה חדשה של "כמה שנים". והנה סכנות לבוסעים יהודים בים אין בהם משום חידוש. השוה, למשל, הידיעה על כך "שהאניות ממלכות פורטוגאל הולכים בים לשלול שלל ולבזו בו לכל יהודי וישמעאל שימצא בים במאמר האפיפיור"¹⁹. אבל המדובר כאן הוא לא ב"סכנת דרכים" אלא בסכנה באניה גופא מצד הבוסעים אתם באניה, וסכנה זו, נראה, באה כתוצאה מגזירת קנ"א. בגזירה זו רבו ההמרות ביחוד בקטיליה, ואחרי שהפרעות תמו והשתרר קצת שקט הירבו האנוסים לברוח באניות לארצות האיסלם, ומשום כך היו הנוצרים רואים בהם "כופרים" הבורחים כדי לחזור לאמונתם, והיו קמים בקנאתם להרוג אותם. הדברים נכתבו, איפוא, "כמה שנים" אחרי גזירת קנ"א; (2) בעלי המכתב מזכירים כי יהודים "מעט מזער" יוצאים לארץ ישראל ב"פריביליגיו מספיק ממושלי הארצות", ואמנם, בארכיונים של כתר ארגון נשמר החזר ששלח חואן, ב-21 לאפריל 1396, לבעלי האניות ולכל הפקידים המלכותיים, בו הוא מצוה עליהם לחסות על יהודי קטיליה העומדים להפליג לירושלים: שמואל אינפנטה ואשתו, שמואל ממנסיליה ואשתו, יחד עם חמשת בניו, יצחק מוולנסיה, אשתו ובנותיו, יהודי קטיליה הרוצים להפליג לירושלים"²⁰. גם מכאן יש, איפוא, להסיק שהמכתב נכתב אחרי 1396. (3) בעלי המכתב כותבים ש"הרשעים אומרים כי גרשום (את היהודים) מארצם כאשר עשה מלך פלו", מן הזמן שהוא ידוע לנו רק גירוש אחד ע"י מלך, זהו הגירוש האחרון של היהודים מצרפת בשנת 1394 ע"י שארל הרביעי מלך צרפת. הרי מכאן מוכח שהמכתב נכתב אחרי 1394. (4) אולם מאידך מרומז במכתב על כך, ש"הטובים" שבגויים מסבירים את עלית היהודים בקץ המיוחד בשנים אלה, של "מחברת כוכבים עליונים". ואמנם, גם בחישוביהם של חכמי ישראל "מחשבי הקצים" מהדורות הקודמים נקבעו שנים אלה כשנים שבהן "תהיה מלכות הרשעה נאבדת מן העולם ויהיו שקוציה ותועבותיה שוממים

19. שו"ת הרא"ש כלל ח, ס' יא.

20. J. Vieillard, *Pèlerins d'Espagne à la fin du Moyen Âge*, Homenatge a Antoni Rubió i Lluch, Barcelona 1936, Vol. II, p. 270. היא גם מציגה שם את המקום בארכיון שבו נשתמר החזר: חואן I תיבה 6 מס' 867. ע"י גם: בער, תולדות היהודים בספרד, עמ' 531 הערה

וחרבים, ובעת ההיא תגלה הגאולה והגדולה לישראל²¹. ומחכמי ישראל באותו הדור²² ידעו אף לקבוע בדיוק את השנה – "בשנת קנט לפרט תכלינה כל אלה" (קנאת האומות, המלחמות עם האומות ומלחמת גוג ומגוג). משום כך נראה, שיש יסוד, להסיק שהמכתב נכתב לפני ה' קסד ואולי אף לפני קנט. לפי זה נכתב המכתב בין 1397 ובין 1399 או בין 1397 ובין 1404.

ג

בדברי הבאים אנסה למצות את משמעותן ההיסטורית של העובדות המפורשות והמרור-מזות במכתב זה בשתי דרכים, בדרך הבחינה של הפרטים ובדרך הבחינה של כלל הדברים. מכיון שנשתמרו לנו כמה וכמה ידיעות אחרות ומקורות מקוטעים על פרשת העליה לארץ ישראל והתסיסה המשיחית של הימים ההם, מן הדין הוא שנבחון כל עובדה הנזכרת, במפורש או ברמז, במכתב זה, אם אין להשלימה ולבררה ביתר פירוט ודיוק על ידי מקורות וקטעי מקורות אחרים מאותו דור או אם יש בידה היא להשלים, או להוסיף בירור והסבר, לידיעות אחרות, שנשתמרו לנו. ויש לבחון הדברים גם בחינה כללית: האם יש בידיעות על פרשת העליה לא"י להוסיף קווים לתמונה הכללית של אותה תסיסה פנימית עמוקה, דתית, משיחית וחברתית ביהדות ספרד, אחרי הפורענות הגדולה של שנת קנא, שיש לראותה, בצדק, כראשית החורבן והשמד של יהדות ספרד²³.

ראשית כל יש לציין, כי על עצם העובדה של תנועת עלייה של המונים יש לנו עדויות מפורשות לא מועטות. ובשורה ראשונה הידיעות הכלולות במכתבי המלצה לעולים לארץ, שניתנו על ידי קהילת סרגוסה, ונתחברו על ידי המשורר ר' שלמה דאפיריה²⁴. כך ב"אגרת עשו קהלות ארגון לנכבד החכם הה"ר ר' יהודה בן בקה מעיר אושקה בלכתו לארץ הצבי עם ביתו אחר הגזירות²⁵ מדובר בפירוש על תנועת עלייה בין ה"נשארים" אחרי ההמרה וההשמדה. "והיה הנשאר והנותר מעט מהרבה, מהרבה תלאות באו כדי ארבה, מעיר אל עיר, שאון מסעיר, עיר ובהלות; לבם יצוק לצוק העתים, עינים להם ולא יראו שחל בדרך וחתחתים, אזנים להם ולא יבחנו שבוש הדרכים – לרוב תשוקתם השמורה והערוכה למלט נפשם מתוך ההפכה²⁶". ובאגרת אחרת "שלוחה בשם קהל סרקסטה על אודות נכבד אחד בחר והסכים לעבור אורחות ימים לארץ ישראל אחר הגזירות" מסופר במפורש, כי "השרידים שרדו אנה ואנה לבבכם פונה, כאשר ינוד הקנה, וכאשר ינוע בכברה ונפה, הנשארים מברד המקרים, השוכנים באהלי זאבי יערים, הדרים עם נחש בכפיפה – יחרדו כצפור מסתר אהלם, ויתנו

21. מגילת המגלה, 151–152.

22. ר' שמואל בר' משולם יירנדי בספרו "אהל מועד" לפי כת"י השלם של הספר בכת"י פירנצ'י-לורנציאנה מספר 155 דף 230; (במכון לתצלומי כת"י, סרט 20370). על שנת ה"א קס"ג כשנת חקץ השהו כפתור ופרח מהדורת לונץ פרק י' עמ' קיב–קיג.

23. כבר ציין בעל "שבט יהודה" (מהד' שוחט, עמ' קט) "ומשם והלאה היו רוב קהלות ספרד במצור ובמצוק. וכל יום קללתו מרובה משל חבריו. ומחשבת העם או רובם – איך יוכלו לכלות שארית ישראל". ובער, (תולדות היהודים בספרד הנוצרית, 284) קרא את הפרק על שנות 1391–1415 בשם "החורבן והשמד".

24. השהו בראדי, ר' שלמה דאפיאירה, דברים אחדים אודותיו ואודות ספריו עם הוצאות מספרו "שיר השירים" (ברלין תרנ"ג), 16–24. והשהו עליו בער, בספרו הנ"ל 305–308, 529 (הערה 30); וכן שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, ב', 564–566.

25. בראדי בספרו הנ"ל, 16.

26. שם, 17.

איש אל רעהו קולם: לכו ונעלה אל הר ד' לדעת את ד' ונדעה נרדפה²⁷ — ואף מכתב ההמלצה שניתן לנכבד מסרים מסתיים בבקשה כללית: "ואנחנו קהל עדת סרקסטה אשר במלכות אראגון לבושי חרדות, פליטי חרב השמדות — נעתיר בכל תפלה כל תחינה לכל הרואה האגרת הזאת על אודות האנשים האלה, מדי עברם תמוך אשורם להיות בעזרם²⁸ — שכוחה יפה כלפי כל תנועת העליה. גם ממכתבי המלצה אחרים מאותו זמן יש לראות, כי העליה הוא ענין של רבים ורבים, ולא דוקא של יחידים. במכתב המלצה שניתן בשנת קנ"ו בסרגוסה לעלי בן מכיר אשר "משפחתו משפחת רם" — ומקומו "מקום תודילה אשר במלכות נברה" צויינה העליה לארץ ישראל מ"ארץ עיפתה כמו אפל צלמות ולא סדרים ליהודים אשר בכל עיר ועיר" והם "בחונים בכור עני עם עני ומסכן, על כן יאמרו המושלים ברוחם: ... ואמלטה נא, ברוח אברחם כצל, אנצל כצבי... אל הר המור... עיר תהילת כלילת יופי...²⁹ ונראה שאף דבריו של הריב"ש ותשובותיו על מצוות העליה ש"גם עתה אחת משלש שבועות שהשביע הקב"ה לישראל שלא יעלו בחומה³⁰ הם הד מסויים לתנועת עלייה זו.

גם אזהרתם החמורה של המוקדמים מקהלת סרקסטה מפני הסכנה הצפויה לעולים בים, מתאשרת ע"י המקורות של הזמן ההוא. באגרון זה שבכתב יד שבו נמצא מכתבם של המוקדמים נשמר גם נוסח של מכתב נמלץ מאד ל"מצדיקי הרבים"³¹ — "האלופי" הרמים והנשאים, ל"קהלות ישראל אשר בכל עיר ועיר, מדינה ומדינה" — ל"אמוני פרנסי יועצי עדת תפארתם" ב"קול ברמה אומה קדישא תפושה למשיסה אסירי עני וברזל — הלכו שבי לפני צר — בנסעם מגליל פלוני ללכת לארץ הצבי תוב"ב דרך אניה תאניה ואניה יד ה' בהם הוה ותפול שבא ותקחם וילכו בשביה לעיר מלטה בעלטה, מוט התמוטטה כל העדה כאחד בנפשות יבשות, נתונים ביד אדונים [קשים]? כגידין, זרים ארורים — יתנו עולם על שכמם להרבות במחירם מהר ומתן עד שכשל בהם לסבול ממרורים יסורין קשים ממיתה והוצרכו הוכרחו לקצוב פדיון נפשם בסך עשרים אלף והנם נאנחים זה ימים ושנים, מבור שבתם דואגים שואגים שאגת אריה וקול קול דמי אחינו בני בריחנו צועקים אלינו מן האדמה — למהר להחיש כסף רב, כסף הפדיון ע"י השליחים (בכת"י השולחים) הסוככים בעיר מדינה ומדינה להודיע ולהשמיע תוקף צרותם ותלאותם לרבים ונכבדים ואליהם להרים קול³² קול החרדים בכור גלות יום יום יביעו, ישמיעו באזנינו לאמור לשמור לגמור מעשה הצדקה מהר חש פן תצא אש קנאת שנאת הגוים ארורים למכרם ממכרת עבדים מפוזרים ומפורדים נעים ונדים בארצות הגוים ועיניהם ראות וכלות ח"ו ואיככה נוכל וראינו באבדן עם רב מישראל ואנחנו מחשים ומחרישים לבלתי שמוע לקולם תבקע הארץ —

במכתב נאמר שבאניה היה "עם רב" של יהודים ש"לקחו אותם שבא"³³, והעובדה שהמכתב הוכנס כדוגמא למכתב במקרים כאלה, יש בו משום הוכחה שמקרים כאלה היו

27. שם, 19.

28. שם, 20; ובדומה לזה גם במכתב המלצה אחר (שם, 21).

29. ח. ביינארט, אגרון עברי מספרד מן המאה ה"ט, ספונות, ספר חמישי, קטז-קיו. היא מן האגרות המועטות באגרון זה שהן מיד אחרי גזירת קנ"א, ומספרד.

30. ש"ת הריב"ש, סי' קא.

31. הוא בדף יג של כתב היד.

32. המכתב כתוב פיסקאות, פיסקאות, כל פיסקא מסתיימת במלה "קול", והפיסקא הבאה אחריה גם היא מתחילה ב"קול".

33. ע"ד הכתוב איוב א, טו.

שכיחים, מעין "תופעה של הווי" הן מבחינת "עם רב" היוצאים ללכת לארץ הצבי והן מבחינת הסכנה ליפול בשבי ולהמכר לעבדות.

ד

אין ספק, כי העליה לארץ ישראל אחרי גזירות קנ"א היא בחלקה אחד מגלי הבריחה מספרד, שרבים הוכרחו "לצאת מן המלכות" ולעבור "ארחות ימים" – אשר "הרחיקו נדוד לקצות הארץ, מהם לקצה המזרח ומהם לקצה המערב, למלט נפשם מיד שאול ולעבוד את ה'"³⁴. ורבים היו אשר עוד לפני דור קצרה נפשם "בעול ישראל בארץ אדום, נטושים נפוצים ונפוזים"³⁵. וסיפורו של הריב"ש על: "יום אחד הגיעה פה ספינה ממירקה ובה מ"ה נפשות מאנוסי מירקה ובלנסיאה וברצלונה"³⁶ לא היה מקרה בודד. אושקי מספר ב"תנחומות ישראל" כי מפחד אונס ההמרה ברחו רבים לברבריה מתוך שוויתרו על רכושם ואחוזותיהם כדי להציל את נשמותיהם³⁷, וכן הוא מספר שם שרבים מן האנוסים ברחו אחרי כן לארצות אחרות שבהן הם חזרו לדתם³⁸. על בריחה זו לארצות צפון אפריקה מספר גם בעל היוחסין³⁹. בריחת היהודים מספרד החלה מיד עם הפסקת סערת הפרעות כשאפשר היה, או כשנדמה היה שאפשר לצאת לדרך, והיהודים חששו להתחדשותן של הפרעות והרציחות ושל הכפייה לשמד, וכשאלו שנאנסו חפשו דרך לשוב – וגם שבו – לדתם ולעמם. באחד ממכתבי ההמלצה נאמר על כך: "בבא גלי התמורות ומשברי התלאות במחנה העברים, ובעבור סופה וסערה עברה מעברה אל העברים"⁴⁰.

תיאור דרמה זו של האנוסים ניתן ב"שבט יהודה"⁴¹, תיאור שנראה ברור שהוא ממקור של בן הדור, והוא ראוי לתשומת לב מיוחדת⁴². אחרי שהוא מספר על גזירות כוללות ברוב ספרד – "כי קמו גויי הארצות פתאם עליהם להרוג ולשלוף שלל ולבזו בז אם לא יצאו מכלל הדת... ונהרגו רבים על קדושת השם; וכן היה במלכות ארגון, ולנסיא, מאורקא, ברצלונא, לירידא; ומאותם מקומות מקצת מהם יצאו מעול הדת מרוב המצוקות והאימות כי גלאו מאד. ועם כל זה נצח ישראל לא ישקר". הוא מתאר את בריחת האנוסים ודרך היסורים שלהם: "וכל אותם האנוסים שמו פניהם לבקש דרך להציל את נפשם וגזרו עליהם גלות"⁴³ ללכת מגוי אל גוי בארצות אויביהם, עד ימצאו מקום בטוח לשמור תורתם וה' עוזם. אבל אותם שהלכו לארצות הערב⁴⁴ עברו בדרכים דבר לא יכילינו ספר, כמו שכתבו הם לקרוביהם הנשארים בארצם, ובפרט כי אנשי הכפרים היו קמים עליהם באמור שהם

34. שו"ת הריב"ש, סי' כח.

35. ביינארט, שם, צ-צא.

36. שו"ת הריב"ש, סי' סא. בענין בריחת אנוסים לאפריקה נמצאו ידיעות רבות בשו"ת של ריב"ש (השוה סי' ב, ו, יא, יד, מג, מז) ורשב"ץ (השוה תשב"ץ ח"א כא, ח"ב סי' קעו, רטו, רלד).

37. Consolaçam as Tribulações de Ysrael – Composto por Samuel Usque, Ferrare, 1552], דיאלוג שלישי, סי' 21, עמ' 188.

38. שם, שם, עמ' 189.

39. יוחסין, הוצ' פיליפובסקי, 225 א.

40. בראדי, ר' שלמה דאפיארה, 21.

41. שבט יהודה, העשרים ושבעה, מהד' שוחט, עא-עב.

42. השוה, Jehuda, Schebet Baer, Untersuchungen Über Quellen und Komposition des, 1923, עמ' 31.

43. הכוונה היא שהשלטונות הענישום על אשר חזרו ליהדותם בגלות שלימה ממקומות מושבותיהם.

44. ארצות צפון אפריקה, ה"ברבריה".

הולכים לשמור את דתם, והיו אוסרים אותם בשלשלאות, עד יודע הדבר למלך⁴⁵ ומקצתם היו ניצולים בתת יגיעם וממונם לרודפים אותם. ומקצתם מתוקף הצרות היו אומרים: נתנה ראש ונשובה⁴⁶, כי כבר יעדנו אל אמת: ואבדתם בגוים ואכלה אתכם ארץ אויביכם⁴⁷. והנה, כפי שראינו, מצינים כמעט כל המקורות האלה את ערי ארגון כערי ההגירה מספרד, ולא את ערי קשטיליאה. גם מכתבי המלצה שניתנו לעולים יחידים לאנשי ארגון ונברה ניתנו⁴⁸, ועל ידי קהילת סרגוסה, המדברת בשם "קהילות בארגון", ניתנו. וראשי קהילה זו יוצאים בהתנגדות חריפה לעליית ההמונים מקשטיליאה⁴⁹, מזהירים את העולים ואף מאיימים עליהם – ומנמקים את דבריהם בזה שהם רבים, אם כי ראינו שההגירה מארגון גם היא היתה הגירת רבים, והיתה גם מלווה סכנות מרובות⁵⁰. השאלה לסבת הדבר היא מובנת ומוצדקת. התשובה לשאלה זו היא, לדעתי, בשני קוים המיוחדים תנועת-עלייה זו, מבחינת הרכבה ומבחינת מגמתה. מבחינת הרכבה: כי רב היה חלקם של האנוסים בתנועת-עלייה זו; ומבחינת מגמתה: זו היתה תנועה בעלת גוון משיחי מיוחד; ושני אלה הם שעוררו את חששותיהם של ראשי קהילת סרגוסה.

ה

הרכבה של תנועת-עלייה זו נתון במהלך הגזירות בקהילות קשטיליה, אף כי "מהלך המאורעות בקשטיליה אינו ידוע אלא לפי שרידי תעודות וקטעי ספורים"⁵¹, הרי שתי עובדות-יסוד חשובות יש לקבוע בהן:

היקף הפורענות בקשטיליה היה רב יותר מאשר בכל חלק אחר בספרד; ורובם של היהודים בקשטיליה היו בין האנוסים. ועל שתי העובדות מעידים בני הדור. לפי מכתבו של ר' חסדאי קרשקש נחרבו בקשטיליה, נוסף על שלושת הקהילות הגדולות (סביליאה, קורטובה וטוליטולה) והקהילות סביבותיהן, עוד כשבעים עיר⁵², והוא גם מעיד על כך, שהרבים, ולעתים קרובות אף רובם של היהודים בקשטיליה המירו. אמנם בסביליאה הרגו עם רב, אך רובם המירו. "וגם בקורטובה המירו רבים", ואף בטוליטולה "המירו רבים ולא יכלו לעמוד על נפשם"⁵³.

45. המצב בקשטיליה מיד אחרי הגזירה היה, כנראה, כדלקמן: המוני היהודים שנסחבו בכח לכנסיה ולהמרה השתדלו שיתירו להם רשמית, לחזור ליהדות אחרי שלמעשה התנהגו כיהודים. המלך לא נתן להם רשות כזאת, אבל לא הפריע למעשה, ליהודים, לעזוב את הארץ. היהודים ראו, איפוא, בעובדה, כי הם מוכרחים לצאת את ספרד, כדי לשמור על יהדותם – גזירת גלות. ואולם "הכפריים", אנשי העיירות שעל הדרך, טענו, שהיהודים יוצאים את הארץ לשם שיבתם אל "כפירתם" היהודית, ודבר זה טעון רשות מיוחדת מן המלך, והם תבעו מן היהודים הוכחות לרשות כזאת, וטענה זו שימשה להם תואנה לסחיטת כספים ולגזילת רכוש. ועל הגירה זו מרמז גם ר' שלמה אלעמי (אגרת המוסר, מהד' הברמן, עמ' לא) והדברים הובאו להלן במאמר. והשוה גם ביינארט שם, עמ' קצ"ט, סי' 39.

46. = מצרימה; במדבר יד, ד.

47. ויקרא כו, לח; וקבלו עליהם את גזירת הכליה לעמם.

48. השוה בראדרי, ר' שלמה דאפיאירה, עמ' 16, 19, 21, 24; ביינארט, ספונות ה', עמ' קטז-קיו.

49. הם כותבים, כי "מכאן ואילך לא יכלו לעבור בארץ הזאת"; מכאן שהמכתב נשלח, אחרי אשר לפניו זה כבר הגיעו העולים לא פעם לסרגוסה.

50. אלה שברחו "אל הערב" (ברבריה), שבעל "שבט יהודה" מזכיר היו בוודאי גם מפליטי ארגון.

51. בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, 284.

52. ר' חסדאי קרשקש במכתבו (שנתפרסם כנספח ע"י וינר), שבט יהודה, מהד' וינר, עמ' 129.

53. שם, שם.

אחד מבני הדור מקונן על ההמרה של "הרבים" בקהילות: קהלת בורגוש – "כחשה באל כשוטה שטתה"⁵⁴ – והשרים והרבנים "היו לפה מוקש כירבעם"⁵⁵, גיאן ואובדיה ובאיסה, וקרמונה "לצור עזבו חסדם מפליא"⁵⁶, וקואינקא – "עמה במורך לב ורפיון עזבו בורא ויוצר כל"⁵⁷. ובן הזמן, כנראה מניצולי קהלת טולידה, הפייטן האלמוני, מחבר הקינה "עדת ישורון" מקונן על "הרבה כפרים ועיירות / נגזר עליהם גזירות / ניסעו מחצירות / ויניאו את בני ישראל / היו כצאן אובדות / וגזרו שמדות / והנם עבדים עבדות / ולא יזכר שם ישראל"⁵⁸. אף הידיעה של רב יוסף בן צדיק ב"קיצור זכר צדיק" שלו על גזירות קנ"א מתיחסת בעצם ליהודי קסטיליה. הוא כותב: "עוד שם קמו האויבים על היהודים ועשו בהם כרצונם מכת הרג ואבדן ושבו נשיהם ובניהם וטפם והולכיכם למכרם לעבדים ולשפחות והכנות הולכיו ויח אנוש"⁵⁹ על הים ועשו בהם הפקר והמירו דתם בדת אלהי נכר הארץ יותר ממאתים אלף יהודים"⁶⁰. גם בקינה "יה לזאת יכהו עינים" של שמואל חזן ב"תיקון תעניות וקינות", נאמר על "קהל הנחמד של קורטובה / גדולם וקטנם לא נשארו בה / שלא המירו דת כתובה / והחשיכו פניהם ככירים" /⁶¹.

כמה קוים לממדיה של ההמרה בגזירת קנ"א וליחס היהודים לאנוסים מיד אחר הגזירה נשתמרו בקינותיו של הפייטן בן הדור, ר' יחיאל בן אשר⁶². כנראה, איש טולידו, שבהן הוא מתאר את גזירת קנ"א⁶³. בקינתו "אזעק מרה" (לשבעה עשר בתמוז) מקונן הפייטן על כי "מעבודת אל ומדת צור רגלי מעדו", על כן "כל קציני ונכוני נהרגו ונשמדו והם בזויים ועניים אשר מגי שרדו", – "על קהילות מהוללות השביעם צר ממרורים, ועל מקדשי אל, אנשי הקדש הישרים, הרעוצים והאנוסים טבולי מי המרים"⁶⁴. בקינתו לתשעה באב ("קול

54. בקינה "שובי יחידתי" על גזירת קנ"א; נתפרסמה ע"י שירמן, ב"קובץ על-יד" ס"ח, ספר ג' חוברת א' עמ' פז, ש. 25–26.

55. שם, שם, שורה 30.

56. Baeza, Ubeda, Jaen, Cremona – כולן באנדלוסיה (שם, עמ' סה, הערה של בער).
57. שם, שם, עמ' סז שורה 38; = עזבו צור מפליא חסדיו. ושם הוא מזכיר גם את "מגריט ואלישקאש" (מדריד ואליסקאס Illescas) ומפלתם. וכל הקהילות הנזכרות כאן נזכרות גם בקינה "אספו לי כל יודעי נהי וקינה" (כת"י מדריד – אריאס-מונטאנו 1; מכון לתצלומי כתבי-יד, סרט 15678, דף 71–76). אגב, פייטן זה מציין שנת נק"ב כשנת הגזירה במדריד, והוא מסיים קינתו בקריאה: "שלח את האנשים לנפשם ויודו לשמך שאר צאנך הנרשם ופדויי יי ישובון בחפזם ובאו ציון ברינה ושמחת עולם על ראשם". ואולי יש גם בדברים אלה הד לתנועת העליה.

58. השיר "עדת ישורון" נתפרסם מקודם ב-Letterbode, ח"ו, עמ' 33 ומחדש: ס. רות ב-, J.Q.R., N.S. (1948), 39, עמ' 129, וכן בנספחים לח"ב של מגורת המאור לר' ישראל נקווה, עמ' 44.

59. ספר הקבלה לר' אברהם בר' שלמה (נייבויאר ח"א עמ' 98). על הים אוקיאנוס – הים הפונה לאוקיינוס. והשוה בער בספרו הנ"ל על שבט יהודה, עמ' 28–29.

60. השוה בער בספרו הנ"ל, 28–30, שלפי דעתו המספר מאתים בא כתוצאה מכתבת ר' במקום ד' על שביליה, ומכתיבת מאתים במקום ר'; ולא נראה לי, משום שהמדובר הוא כאן בכל המומרים [של קסטיליה, שמספרם היה רב מאד. אף כי המספר מוגזם מאד.

61. כתב-יד ששון, מס' 931, עמ' 68–70. והמליצה האחרונה היא ע"ד אסתר רבה א, א: שהשחיר פניהם של ישראל כשולי קדירה.

62. ברור, שר' יחיאל בר' אשר הוא לפי שמו ושם אביו ומקומו – טולידה, ממשפחת הראש; לדעתי, יגנו, בן ר' אשר בן ר' שלמה בן הראש; אביו היה גיס של ר' יהודה בן הראש ונוכר בצוואתו כאחד הממונים על ההקדש של המשפחה. השוה אברהם, צוואות גאוני ישראל, חלק ב, עמ' 199.

63. נתפרסמו ע"י הברמן, בספרו עתרת רננים, ירושלים תשכ"ז, ס' 106, 112 עמ' 191–193, 200–201.

64. הפסוק החוזר המסיים כל בית משבעת בתי הקינה הוא: "עתה היו בגוים ככלי אין חפץ בו" (הושע

כחולם שמעתי / בכי מכל עבריים) מקוננת גולת ספרד: "איך נתקן אהלי ממחנה העבריים" והתגים והמועדים, המצות והצומות, התורה והתלמוד, בוכים וסופדים על כי אין מי שישמור אותם, יקיימם וילמוד אותם⁶⁵.

על הרכבה של הגירה זו של היהודים מקסטיליה יש, לדעתי, להסיק מדבריו של ר' שלמה אלעמי, אשר ב"אגרת המוסר" שלו, שבה הוא קרא ליהודי ספרד: "בקום עליך עכו"ם להדיחך מאחרי ה' לגרשך מהספח בנחלתו, לך לך מארצך וממולדתך ומבית אביך אל הארץ אשר תמצא לשמור את דתו. הוי עז כנמר וקל כנשר ורץ כצבי לברוח מארץ גזרתו"⁶⁶. דבריו הם מכוונים בעיקר לאמידים, לבעלי הבתים, שאליהם הוא פונה בדברי כבושין: "ועינך אל תחוס על כליך ותמדת קנייך, כי כלם אין נגד אלהותו. המלך בקונך וצא לדרך ואל תשוב ריקם מבקשתך..."⁶⁷. ודומה, שיש להסיק מדבריו, שהאמידים לא היו מן הראשונים שברחו ומדבריו ניכר גם שהפורענות העיקרית היתה "בגלילות קשטיליאה", שהגזירה עברה בה לארכה ולרחבה, ו"במלכות קטלויא בשנת קנ"א אשר נשמדו כמה קהלות קטנות עם גדולות"⁶⁸.

על יסוד הידיעות הללו על מהלך המאורעות בקסטיליה – היקף הגזירות, ההמרה של רוב האוכלוסיה היהודית, או חלק גדול ממנה, וביחוד של האוכלוסיה היהודית בכפרים ובעיירות⁶⁹, ובריתת המוני אנוסים דרך הכפרים והעיירות, וסבלם הרב – ניתן לנו, דומני, להסיק כי עליית ההמונים מקסטיליה היתה, לכל הפחות, בחלקה, עלייתם של אנוסים מן הכפרים והעיירות, שלמעשה חזרו ליהדותם מיד אחרי הגזירות ובקשו גם להמלט מרדיפות על "כפירה", מכיון שלמעשה שמרו על יהדותם אחרי הגזירה וגם לכפר על ידי עלייתם לארץ על פשעם בהמרה מאונס⁷⁰. זוהי בעצם משמעותו של אותו משפט במכתבם של המוקדמין, שבו נאמר "שלא נרצה לשים נפשותינו בסכנה בעד כפרת נפשם". העולים מקסטיליה, אנשי הכפרים והעיירות, שלא עמדו בנסיון והמירו, ורוצים בעלייתם לכפר על עוונם. על ידי כך הם מעמידים בסכנה את קהילת סרגוסה שזכתה בהשתדלותה ופרעות קנ"א לא פגעו בה. זוהי משמעותו של המשפט המדבר על הסכנה הנשקפת ל"אחיהם בני

ח, ח' ולפניו בא תיאור של אחד מאסונות הגזירה: הרג, שוד או שמד; והבית השמיני, האחרון, המסתיים בתפילת גאולה, שתי השורות האחרונות שלו הן: "ואז יזמרו גם ינהרו אל יי ואל טובו".
65. הפסוק החוזר המסיים כל בית מחמשת בתי השיר הוא: "אבל יחיד עשי לך מספד תמרורים" (ירמיה ו, כו) והבית הששי, האחרון מסתיים ב"והעלה לעיר מקדשי כל ישראל חברים".

66. אגרת מוסר, מהדורת הברמן, לא. שם, שם.

67. שם, לט. ביחס לקטלוגיה השוה ר' חסדאי קרשקש במכתבו הנ"ל: ובמחוז קטלוגיה לא נשאר יהודי זולת בערי הסגים והפחות שלא שלחו יד בהם בכל המקומות.

68. תיאורו של ר' חסדאי קרשקש על ההרג בקהילת "ולינציאה" לפיו "היו בה כמו אלף בעלי בתים, והיו המתים בקדוש השם כמו מאתים וחמשים, והנשארים הרה נסו ונמלטו מטים ורובם המירו" – יש לראותו כטיפוסי לגורלן של כל הקהילות והישובים היהודים.

70. לענין חשיבותה של הכפרה דווקא בדור האנוסים המבקשים לכפר בעלייה לא"י על עוונם, שלא עמדו בנסיון, השוה תשב"ץ ח"ג, ס" רפא, בשאלה בדבר העולה לארץ ישראל ונכנס לתחומה אם כל עוונותיו מתכפרים, קלות וחמורות עם התשוב; וכן מי שה' עולה לארץ ישראל ומת בדרך אם כוונתו רצויה כאלו זה בא"י, והתשובה היא, "כי מי שהוא בעל תשוב" ומתחרט מעוונות שבידו ורוצה לעלות לא"י, עם היות שהתשובה היא מכפרת, העלייה לא"י היא מוספת לו זכות ומצילתו מן החטא כל ימיו".

71. השוה מכתבו הנ"ל של ר' חסדאי קרשקש (שבט יהודה, מהד' וינר עמ' 130): "אנחנו פה היום בכל מדינות ארצנו אין פרץ ואין צוחה בחמלת ה' עלינו, הותר שריד בכל מקומות אלו אחר ההשתדלות הנמרץ והפזור הרב, מכל רכושנו לא נשאר לנו בלתי גוויתנו".

ישראל היושבים בין העמים שומרי משמרת ה' בבתיהם באשר לאל ידם", סכנה שה"אספסוף" עלול להביא עליהם בעלייה זו.

1

שאלה אחרת לגבי תנועת העלייה מספרד אחרי גזירת קנ"א היא: הגוון המשיחי שלה. ושאלה זו שתי פנים לה:

(א) האם היתה תנועת-עלייה זו קשורה ישירות בתנועות המשיחיות של הדור? האם היתה האמונה בקרבת הגאולה ובאישיות מסוימת כמשיח או כנושא הגאולה, אם כגואל (משיח) או כמבשר (אליהו, או נביא אחר), במניעיה של עליה זו וגורמיה?

(ב) ואם לא נמצא עדות מפורשת על קשר מעין זה, נשאלת השאלה – אם היה קשר בין תנועת עליה זו ובין התפיסה המשיחית של הדור, כלומר האם היו בין מניעי עליה זו הרצון להחשת הגאולה או האמונה בקרבתה? האם פעלו בתוכה והשפיעו עליה ובה דעות והשקפות מסוימות על הגאולה ועל הדרכים אליה?

העדות הברורה ביותר על המתחוות המשיחית אחרי גזירת קנ"א כלולה באותו מכתב אלמוני "למורנו נ"ר" שנתפרסם על ידי י. בער מכתב יד⁷². אותו אלמוני טוען נגד הרב, שכדי "לחזק ידיים רפות וברכים כושלות דרש וכתב שהצרות האלה תהיינה כלי והצעה מה לביאת משיחנו כמו שחבלי היולדה הכנה והצעה בצד מה אל הלידה וכו'".

"ויעבירו קול במחנה העברים ולשלח ספרים על כנפי נשרים כי קרובה ישועתנו לבוא ולהגלות". וכתוצאה מן התעמולה הקולנית הזאת – "וכל העם רואים את הקולות, זה יכתוב ידו במשיח יי' כי בא יבוא את הפסח במועדו, וזה בא ואמר הנה הוא עומד אחר כתלינו מחר יעשה בקרבנו נפלאות ולטובה אות – ויאמר זה אם יבא חג הפסח בלי משיח יי' חפץ להונתנו... עוד זה מדבר וזה בא מקצה מזה, אמור יאמר קם נביא בישראל אשר מחזה שדי יחזה... גם זה מבשר טוב משמיע ישועה". ואותו אלמוני פונה לרב, שהוא מכנהו בשם "המתנשא לכל לראש על קצין" לשקול בדבר, אם אלה העושים תעמולה משיחית מסוג זה אינם "חטאים בנפשותם יתר מאד ממוחשבת קצין", ומעיר את תשומת לבו שמלבד "הנזק וההפסד" ששערו בו רבותינו ז"ל שיש לחשוש לו⁷³, הוא גם ירא וחרד מאד כי "ברוב דברים לא יחדל הפרסום בשערים" ואם הדבר יפורסם "יכעס אויב" והדבר יגרם לנזקים רבים ועצומים "יארך ספורם". בעל המכתב מודיע לרב שהוא שולח לו גם את טופסי האגרות שנפוצו למען "תעורר להוכיח במישור המצפצפים והמהגים במופלא ובמכוסה מכם", ולמען "תתחכם לחשוב מחשבות בריאות וטובות, להוציא מלב ההמון אשר שמעו הדברים האלה והאמינו בהם, גבול גבולו להם ושמו להם"⁷⁴.

והנה ראשית כל יש לקבוע העובדות הברורות שבעל המכתב מעיד עליהן ואציין אותן לפי סדרן במכתבו: (1) האיש שאליו נשלח המכתב הוא מראשי היהדות בספרד, שהרי הוא מכנהו בשם "המתנשא לכל לראש על כל קצין"⁷⁵ כלומר שכל הראשים והקצינים מתמנים על פיו והוא גם רב ומורה ("מורנו נ"ר") והכותב פונה אליו בהבעת כבוד מרובה ("יקר תפארת גדולתך, כבוד מעלתך"). (2) מהחתימה "נרצע אחותך", ומסגנון הדברים – "למען

72. ב' Die Juden in Christlichen Spanien, I, ס' 456, עמ' 718–720. הכתב יד הוא מן המוזיאון הבריטי ותצלומו נמצא במכון לתצלומי כתבי יד ע"י הספריה הלאומית בירושלים.

73. סנהדרין צו, ע"ב; כתובות ק"א יא–ב.

74. עדה"כ דברים יט, יד.

75. עדה"כ דה"א כט, יא. וכמו שדרשו על הכתוב ב"ב צח, והשווה פירושו של הרד"ק על הכתוב.

תתחכם לחשוב מחשבות בריאות וטובות – ניתן להסיק, שגם הכותב הוא תלמיד חכם בעל-סמכות, שרשאי – ואולי אף רגיל – לדבר עם האיש שאליו נשלח המכתב כדבר איש אל רעהו. (3) אותו רב מפורסם שאליו נשלח המכתב "דרש וכתב", כלומר הפיץ בעל פה ובכתב את הרעיון שגזירות השמד הנוראות אינן אלא "חבלי משיח" ואנו עומדים ערב גאולה. (4) פשטו שמועות ונפוצו אגרות על הגאולה הקרובה, ואף קבעו את מועדה. (5) פשטו שמועות על הופעתו של נביא שבחלום-הנבואה הודיעו לו על הגאולה הממשמת ובאה.

והנה בידיעות המעטות שנשתמרו לנו על התסיסה המשיחית של הימים ההם יש לבו אישור לכל הידיעות הנזכרות במכתב זה: גם על ר' חסדאי קרשקש שכתב מכתבים ועורר להאמין בגאולה הקרובה⁷⁶, גם שנפרסמו מכתבים בשמו על נביא שנתגלה, וגם על נבואותיו ואגרותיו של אותו נביא. וכפי הנראה אמנם מתכוון כותב המכתב הזה לאותם מכתבים ידועים לנו⁷⁷. ויש חשיבות לעובדה שבן הדור מאשר במכתבו לר' חסדאי קרשקש את מציאותן של אגרות אלה. מכיוון שהמכתב מוכיח, שבעל המכתב יודע ומכיר יפה את התנועה, הרי חשיבות מיוחדת לעובדה שאין בו רמז כל שהוא לתנועת עלייה לארץ בקשר עם המתיחות המשיחית. ומאידך אין גם במכתבם של מוקדמי סרגוסה שום רמז על קשר ישיר של תנועת עלייה זו עם תנועת משיחית מסוימת.

כל זה מחייב אותנו, דומני, לחפש שרשיה של תנועת עלייה זו בתחום אחר, בתחומי העליה לארץ והערכתה של העלייה כדרך גאולה.

ז

עיון מדוקדק בדבריהם ובנימוקיהם של "מוקדמי סרקסטה" נגד עליית ההמונים יש בו לדעתי, להעמידנו על השקפותיהם של העולים. מכלל "הלאו" של המתנגדים לעליה אתה שומע את ה"הן" של העולים ושל מחייבי עליה זו. דוגמא מעניינת לכך, יש לראות במשפט בברכת הסיום במכתבם של מוקדמי סרקסטה – "ועיניכם ועינינו תראינה בשוב ה' ציון וירבה השלום בארץ ויקם מקרא שכתוב: והביאו את כל אחיכם מכל הגוים מנחה לה' וגו', ואז נעלה עם כל ישראל חברים ימים רבים לראות פני ה' אלקינו בבית הבחירה" – יש בו התנגדות נמרצת לתפיסת הערכתם של העולים. עלייה כפליטי חרב מימי גזירות ושמד, עלייה מתוך עוני ושעבוד, אינה יכולה להיות עלייה כדרך לגאולה. לפי דעתם של הכותבים תבוא העליה לרגל כתוצאה של הגאולה: אחרי שיהיה שלום בארץ יעלו אותנו העמים לארץ, יעלו אותנו בכבוד, כמנחה לה', אחרי שבית המקדש ייבנה. אנסה בדברי הבאים לקבוע כמה נקודות שלילה שהכותבים מוצאים בתנועת העלייה

76. השוה ילינק, בית המדרש, ח"ו, עמ' 141–143, "הגיעו אלינו כתבים ששלח ר' חסדאי קרשקש מטוניס", למכתב הזה שנשלח כאילו ע"י ר' חסדאי נוספו באותו ספור יחד ארבע שמועות על הנביא וחזיונותיו על הגאולה.

77. מלשון הכותב נראה, שהוא אינו מניח שר' חסדאי קרשקש חברם, אלא שלדעתו הוא אחראי לכל הלך הרוח הזה, ומשום כך הוא דורש ממנו שיצא בגלוי נגד התנועה הזאת. הנביא המדובר עליו הוא ר' משה בוניאק בוטריל; השוה מאמרו של גרץ ב-MGWJ כרך כח, משנת 1879, עמ' 78–83; הוא היה בן הזמן ובפירושו לס' יצירה הוא כותב בפירושו: שהשנה היא שנת חמשת אלפים ומאה וששים ותשע שנה ליצירה. Lit. b. d. Orients לשנת 1846, עמ' 187; והשוה מאמרו של נב"ר (נייבוירא?), "המשיח מצינורוש", המגיד, תרל"ח, גל' 25, עמ' 198–199. השווה בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, עמ' 318–320, 531–532; ואין הדברים נוגעים ישירות לענין העליה.

שמתוכן ניתן להסיק על השקפותיהם של העולים, שנגדן מכוונות טענותיהם של מוקדמי סרקסטה. (1) בראשית המכתב טוענים המוקדמים מסרקסטה, שהעולים הם "אנשים קטני איכות ורבים מספר". משמעות הדברים היא, כי העליה הרצויה לארץ ישראל היא עלייתם של מעולים ומועטים, ולא עלייתם של "קטני איכות" ורבים. אין בעלייתם של אלה אלא לגרום הפסד. לדעתי, מרמזים בעלי המכתב על הדעה שהיתה נפוצה בספרד, ש"עליית צדיקים, אחד מעיר ושנים ממשפחה, יקרב את הגאולה". ר' מאיר אלדבי בספרו "שבילי האמונה"⁷⁸ כתב: "כתוב במדרש כי יתנדבו הרבה מישראל תופסי תורה וחסידים ואנשי מעשה לבא לדור בארץ ישראל ולהתישב בירושלם ע"ה איש איש כפי גדת לב ונצנצה בו רוח טהרה והכשר חובת הקדש מארבע פינת העולם אחד מעיר ושנים ממשפחה למען היות לו גיר ויתד נאמן בהר הקדש; ועל זה נאמ': ולקחתי אתכם אחד מעיר ושנים ממשפחה⁷⁹; וכאשר יתיישבו שם החסידים ההם ירבו להתפלל בהר הקדש בירושלם, וישמע הבורא ית' טענתם ויקרב קץ הגאולה". וזוהי דעתו של תלמיד הרמב"ן⁸⁰ ש"ישראל תופסים התורה, חסידים אנשי המעשה, מארבע רוחות העולם, אחד מעיר ושנים ממשפחה, כל איש אשר נשאו לבו ונדבה רוח טהרה והכשר חבת הקדש לבא בארץ ישראל ועליהם נגלה מלך המשיח", דעות אלו היו כנראה, רוחות בעם, ובטענה שהעולים הם "קטני איכות ורבים מספר" הם משתמשים בדעות אלה נגד עליית ההמונים.

(2) עצם הטענה שהעלייה כשהיא לעצמה, עליה "כאשר יעלו בני ישראל לראות את פני ה' בזמן שבית המקדש היה קיים" תהיה שקולה כנגד התורה כולה, מראה שאמנם ראו העולים את עלייתם זו כדרך גאולה. ואין בתפיסה זו משום חדוש, זוהי דעתו של הרמב"ן בפירושו לתורה⁸¹: "וטעם לשכנו ודרשנו – שתלכו לו ממרחקים ותשאלו: "אנה דרך בית השם" ותאמרו איש לרעהו: לכו ונעלה אל הר ה', אל בית אלהי יעקב" בלשון "ציון ישאלו דרך הנה פניהם"⁸². ובספרי "תדרשו דרוש על פי הנביא. יכול תמתין עד שיאמר לך הנביא? תלמוד לומר: לשכנו ודרשו ובאת שמה, ואחר כך יאמר לך הנביא"⁸³. – לפי זה יש להסיק כי תנועת העלייה אמנם הדגישה את העליה לרגל כצעד ראשון שאחרי יבוא דבר הנביא.

(3) גם מדבריהם אל אלופי הקהילות בקסטיליה: "באנו להתחנן לפני מלכות השתדלו בכל מאמצי כח להשיב אחור כל ההולכים במהלך הזה וישונו איש לאהלו לשלום ולא ימהרו את הקץ" – נשמע ברורות, כי דעת העולים היא כי עליית המונים היא דרך גאולה, ואמנם דעה זו אין בה מן החדוש, ומימי התנועה של "אבלי ציון" בראשית הקראות⁸⁴ לא חדלה בפנים שונות להשפיע על תנועות העליה ולפעול בתוכן כגורם וכמצע אידיאולוגי עד ימי העליות של יהודה הלוי והרמב"ן ואחריהם⁸⁵. בין הנימוקים לעליית הרבים לארץ היתה גם הטענה: "אל יעלה על לב איש שיגלה מלך המשיח על ארץ לא טהורה, וגם אל ישגה לחשוב שיבא גם

78. ר' מאיר בר' יצחק אלדבי, נכדו של הרא"ש, כתב את ספרו במחצית המאה ה'ד'; והדברים הם בנתיב העשירי.

79. ירמיה ג, יד.

80. תוצאות א"י מתלמידו של הרמב"ן; אסף, ירושלים, מאסף לזכרו של לונץ, ט"ז.

81. דברים יב, ה.

82. ירמיה ג, ה.

83. ספרי, דברים, רמז סד.

84. השוה השקפותיו של דניאל הקומסי שהובאו בישראל בגולה כרך א' ספר ב' עמ' 262–263.

85. השוה מאמרי על עלייתו של ר' יהודה הלוי במנחת לדוד, קנז-קפב; וכן ישראל בגולה כרך ב' ספר א', 520–531, 550–551.

בארץ ישראל בין הגויים⁸⁶. ישוב ארץ ישראל הוא איפוא תנאי קודם לביאת המשיח. ומשום כך "ישוב ארץ ישראל אינה מצוה לשעתה, אלא מצוה המתקיימת לעולם היא ומצוה ותועלת היא לכלל ישראל, שלא תשתקע ארץ ישראל ביד טמאים"⁸⁷. ו"עלו ורשו את הארץ אשר נתתי לכם" היא לא "יעוד והבטחה" "אלא מצוה", משום שאת "הארץ לא בנית אותה בידם ולא ביד זולתם מן האומות בדור מן הדורות"⁸⁸, ומשום כך "ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות"⁸⁹.

(4) נראה לי כי גם בלשון בעלי המכתבים באזהרתם ש"המצרים אינם רוצים שישכנו בבתיהם שסוקלים אותם באבנים", אפשר שהם משתמשים בכוונה בשם "מצרים" לכלול בהם גם את המוסלמים, כדי לרמוז בזה גם, שאין כל יסוד ריאלי לתקוות העולים, שהמצרים יתנו להם לעלות לארץ ולהתישב בה. ואמנם, אחרי כשלונם הסופי של מסעי הצלב והשתלטותם של הממלוכים במצרים היו דעות אלה, של עליה והתישבות בארץ ישראל ואפשרות קבלת רשיון מ"מלך מצרים" אף לבנות את בית המקדש, רווחות בחוגים רחבים ושונים של חכמי היהודים ומשכיליהם, ממקובלים כמחבר פירוש שיר השירים המיוחס לרמב"ן, ועד משכילים כר' יוסף כספי⁹⁰ ופילוסופים כר' חסדאי קרשקש.

הגיון הריאלי של דעה זו ניכר גם בוויכוחי חכמי היהודים עם הנוצרים על אמונת המשיח ואפשרותה של "ישיבת ציון", גם במאבקם של החכמים ביאוש שתקף את המוני ישראל אחרי גזירות השמד של אמצע המאה הי"ד וסופה וכן בשקלא וטריא של ההלכה על מצות העליה וישיבה בארץ ישראל⁹¹. ור' חסדאי קרשקש בדבריו על בית שני שעניינו היה "כאילו מלך מצרים המושל עתה בארץ הצבי היה נותן רשות ליהודים שבקצת מלכותו לעלות ולבנות בית הבחירה"⁹², הוא מתכוון לא לתשובה בוויכוח עם נוצרים בלבד, אלא גם לעידוד למשכילים יהודים נואשים⁹³.

86. תוצאות ארץ ישראל; אסף, ירושלים, לזכרו של לונץ, סו; ישראל בגולה שם, 534.

87. שו"ת הריב"ש סי' קא.

88. ספר המצות להרמב"ם, זולקווא תרטו, סב, עג. השגות על מצוה ח.

89. ח, יב. והשוה ישראל בגולה שם, 534 ו-550.

90. ר' יוסף כספי, תם הכסף, עמ' 43-45.

91. השוה שו"ת הריב"ש סי' קא; תשב"ץ, ח"א, סי' כא; ח"ג, סי' קפט; שו"ת רשב"ש סי' א, וב.

חילוקי הדעות בהלכה בענין דיני א"י וישוב א"י מבחינת משמעותם ההיסטורית והשתקפות

מסיבות של זמן בהם טעונים עוד בירור.

92. אור ה' מאמר ג, כלל ח, פרק ב.

93. השוה בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, עמ' 322.